

Ненад Макуљевић

**Црквена уметност
у Краљевини Србији (1882-1914)**

Београд, 2007

Издавач
Филозофски факултет у Београду
Катедра за историју уметности новог века

Рецензенти
проф. др Мирослав Тимотијевић
проф. др Александар Кадијевић

Лектура
Ана Татић

Коректура
Светлана Смолчић–Макуљевић

Превод резимеа
Јасмина Плечић

Рејсџар
Ирена Зарић

Порекло илустрација
Отац Иларион, игуман манастира Буково 23-30, 52-54, 61-65, 80; кол. 7-8.
Станко Костић, www.skostic.com 78-79; кол. 3-5.
Игор Борозан 2, 4, 7, 8, 16, 17, 73, 74, 83, 90, 93; кол. 2, 11, 12, 14-19.
Мирослав Лазић 31-33, 41-45, 51, 66-72, 85-87, 91; кол. 6, 9, 10, 13.
Ирена Зарић 1, 20, 21, 55-58, 60.
Вук Даутовић 35, 59, 75-77.
Андреј Чукић 34, 46-50.

Компјутерска припрема и графички дизајн
Мирослав Лазић

ISBN 978-86-86563-44-6

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
500 примерака

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	7
УТИЦАЈИ ДРЖАВЕ	9
Утицаји државне политике	9
Владарска идеологија и црквено сликарство и градитељство	14
Законске одредбе	28
ЦРКВА	51
Митрополит Михаило	51
Епископи	57
Свештенство	64
Црква као национална институција	72
ДРУШТВЕНИ ЗАХТЕВИ	93
Валтровић и Милутиновић	93
Научна и културна јавност.	99
Наручиоци црквеног сликарства и градитељства	106
Полемика о православности.	112
МОДЕЛИ ЦРКВЕНОГ СЛИКАРСТВА	141
Ђорђе Крстић	141
Црквено сликарство као историјска истина – академске концепције	150
Руски модел иконописа.	159
Еклектицизам с краја XIX и почетка XX века	181
Зографска традиција	185
МОДЕЛИ ЦРКВЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ	219
Сакрална истористичка архитектура до 1882. године	219
Ханзенатика	224
Српско-византијски стил	232
ЗАКЉУЧАК	253
CHURCH ART IN THE KINGDOM OF SERBIA 1882-1914	263
ПОГОВОР	271
ОДАБРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	273
РЕГИСТАР	279
Именски	279
Географски	284

Црква као национална институција

У условима живота без сопствене државе, српски национални идентитет био је изграђиван и негован и од стране српске Цркве чији су поглавари представљали и политичке вође српског народа. Такву улогу и делатност српска Црква је имала на свим територијама, на којима је деловала, упркос засебним црквеним организацијама, што је снажно утицало на уобличавање сакралних ликовних програма.⁸³

Процес формирања националне државе, у XIX веку, пратила је и борба за националну црквену организацију. Црквена јерархија Кнежевине Србије активно је учествовала у национално-државном раду и управо је националном давала примат. И после стварања самосталне државе Црква је и даље наставила такву делатност која је углавном пратила српска територијална проширења, или им претходила. Најистакнутија личност српске Цркве XIX века, митрополит Михаило, давао је смер и таквом деловању Цркве. Он је, као либерал и словенофил, водио активну националну политику понајвише према Босни. Био је протеран из Србије првенствено због сукобљавања са Аустроугарском која је после 1878. анектирала то подручје.

Национални рад је био усмерен и на подручје Старе Србије и Македоније где је дошло до сукоба са бугарском пропагандом која је од Порте 28. фебруара

⁸³ АС–МПс–ц, г. 1898, Б–3248.

⁸⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске цркве* 2, 367–369.

⁸⁵ Види: Н. Макуљевић, *Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века – ирлој рецејцији националној средњовековној наслеђа у српском сликарству XIX века*, у: *Посивизантјијска уметност на Балкану*, I том, ЗЛУМС 32–33, (Нови Сад 2003), 205–206; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: сисјем евројске и српске визуелне кулјуре у служби нације*, Београд 2006, 265–268.

1870. добила ферман да оснује сопствену бугарску Егзархију.⁸⁶ Један део словенског живља, у циљу ослобађања од грчких владика, одмах се приклонио Егзархији. Бугарска јерархија је забрањивала слављење крсних слава и Срба светитеља и избацивала је српске књиге из цркава. Српско-бугарски односи су погоршани после рата 1885. године. Тада је основано Друштво Светог Саве које је имало важну улогу у националном раду, а на чело једног од одељења – „Одељење за одјејање и црквене књиге“, налазио се архимандрит Фирмилијан. Борбу против бугарске Егзархије српска црква је водила у Цариграду, где је коначно успела да издејствује постављање српских архијереја у Скопљу и Призрену који су постајали центри српске пропаганде.⁸⁷ За скопског митрополита постављен је архимандрит Фирмилијан који је у својој првој посланици подручним протопрезвитерима наредио да му пошаљу извештаје о стању цркава и да му се саопшти да ли храмови имају све црквене утвари.⁸⁸

Исту делатност црквена јерархија је водила и у источној и јужној Србији где је народ био несрпског порекла или национално неодређен.

Вербално истицање националног пратило је и ликовно представљање националних светитеља на иконостасима и у зидном сликарству. У Србији се такав процес може пратити још од живописа Карађорђевог задужбине у Тополи. У олтару, у ђаконикону, насликани су свети Сава и Симеон,⁸⁹ што је програмски израз тежњи за стварањем националне јерархије. Национално се у српским црквама изразито истиче после остварења националне црквене организације у Кнежевини Србији и револуције 1848. Тада национално постаје један од важнијих програмских садржаја у српском црквеном сликарству.⁹⁰ Димитрије Аврамовић на иконостасу у Саборној цркви у Београду, који постаје један од најзначајнијих узора у српском сликарству, слика икону *Свѣиѣ Никола враћа вид краљу Сѣефану Дечанском (Свѣиѣ Никола се јавља краљу Сѣефану Дечанском)*.⁹¹ Павле Симић остварује обиман програм из циклуса светог Саве у Кувеждину.⁹² Обиман програм сликарства са националном тематиком остварује и Стева Тодоровић који редовно, на иконостасима и у зидном сликарству, представља догађаје из српске средњовековне историје.⁹³ Стева Тодоровић наводи да је сликао бројне теме из на-

⁸⁶ Упор: Н. Макуљевић, *Однос Србије и Хиландара у XIX веку*, у: *Осам векова Хиландара*, Зборник радова, (Београд 2000), 148–151.

⁸⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 425–449.

⁸⁸ П. М. *Српска црква и школа у Турској царевини*, Весник Српске цркве XI, (Београд 1897), 1018–1025.

⁸⁹ Б. Вујовић, *Уметносној обновљене Србије 1796–1848*, Београд 1986, 223.

⁹⁰ Н. Макуљевић, *Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века*, 205–206; Н. Макуљевић, *Уметносној и националној идеји у XIX веку*, 267–268.

⁹¹ Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Годишњак града Београда XXX, (Београд 1983), 100.

⁹² М. Јовановић, *Павле Симић у манастиру Кувеждину*, ЗЛУМС 15, (Нови Сад 1979),

⁹³ О С. Тодоровићу види: Н. Кусовац – М.Врбашки – В. Грујић – В. Краут, *Сѣеван Тодоровић 1832–1925*, Београд –Нови Сад 2002.

ционалне прошлости попут *Враћање вида Стефану Дечанском, Лазар се њиволе царској небеском*, слике из живота светог Саве, док је зидне слике из „српске повеснице“ израдио у Неготину, Шиду, Товарнику и Паланци.⁹⁴ Тодоровићева иконографска решења постају обрасци сликарима, попут Милисава Марковића, који су са њим радили и следили његове поуке. Национална тематика средином века постаје стандардни програмски репертоар чија се ангажована функција прилагођавала конкретним потребама.

Истицање националне тематике у православним храмовима Краљевине Србије зависило је првенствено од ставова архијереја и захтева Министарства просвете и црквених послова који су састављали и одобравали планове. Изразито национално опредељено свештенство, које је и било центар националног рада на подручјима ван српске државе, такво деловање је подржавало.

У периоду Краљевине Србије, национални рад Цркве, који се директно одразио на формулисање програма црквеног сликарства, управо је био усмерен на новоослобођене територије јужне Србије, јер их је требало укључити у живот државе. После 1878, на подручју новоприпојених епархија долази до реформе црквене уметности у којој се зографска ликовна пракса зауставља и иконопис саображава моделу историјског сликарства негованом у Кнежевини Србији. Ту се посебно истичу и национални ликовни програми.⁹⁵ У Нишу, припојеном Србији 1878, где је столовао бугарски егзархијски владика Виктор који је прихватио српску црквену организацију и око чијег становништва је вођена дебата на Берлинском конгресу, осећала се потреба за националним сликарским програмом. Она је дошла до изражаја приликом формулисања распореда икона на иконостасу Саборне цркве. Већ су на иконостасу капеле Саборне цркве светог Симеона насликани патрон, као одраз владарске идеологије, и свети Сава. Док се у уговору закљученом са Ђорђејем Крстићем захтевало да се уз представе светог Симеона и Саве на владарском и архијерејском столу, што је визуелно означавало и национално опредељење, на иконостасу, у реду празничних икона, насликају свети Сава и смрт кнеза Лазара.⁹⁶ Зато се сматрало да је „узимањем српских светаца у иконостас учињено ..., да се у иконе унесе оригиналност и србизам који се на облику саме цркве тако видљиво истиче“.⁹⁷

Национални рад у нишкој епархији водио је епископ Димитрије из чијих се извештаја са каноничне визитације види потпуно неприхватање сликарске традиције коју су на том подручју, пре ослобођења, развили иконописци из Самокова и Дебра. Епископ Димитрије је сматрао недопустивим језик у натписима

⁹⁴ С. Тодоровић, *Аудиодиографија*, Нови Сад 1951, 81.

⁹⁵ Упор: Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878*, Лесковачки зборник XXXVII, (Лесковац 1997), 35–58.

⁹⁶ М. Коларић, *Досликавање иконостаса Саборне цркве у Нишу*, Зборник радова за ликовне уметности Матице Српске, (Нови Сад 1975), 319–322.

⁹⁷ Ст. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, Ниш 1894, 20.

на иконама, изостављање светог Саве и Симеона и сликање уместо њих светих Кирила и Методија који су чак једном сигнирани као бугарски светитељи.⁹⁸ То је сматрао бугарском пропагандом, што је доприносило заустављању рада зографа у Србији. Упошљавањем сликара, који су радили широм Србије, и изградњом цркава, по плановима Министарства грађевина, јасно се означавала српска национална и државна територија.

Најзначајније национално деловање Цркве, на територији Краљевине Србије, било је у њеном источном делу, у Тимочкој епархији, што изгледа није директно одобравано од стране власти.⁹⁹ На тој територији, коју у великом броју насељава влашко становништво,¹⁰⁰ црквена активност је била слабо развијена. Црква је било у малом броју. У целом Поречко-Речком срезу крајинског округа, осим Доњомилановачке, није било ни једне цркве ни капеле.¹⁰¹

По свом доласку у епархију, чије се средиште налазило у Зајечару, 10. новембра 1891,¹⁰² епископ Мелентије је започео активан национални рад. Затечено стање му није одговарало. У борби за остварење српске националне политике и тежећи да се стане „на пут ширењу влаизма“ он пише 1895. краљу Александру Обреновићу и предлаже читав низ мера.¹⁰³ Епископ Мелентије је имао подршку и од краља Петра Карађорђевића који се залагао да се на подручју Тимочке епархије концентрише рад свештеника, учитеља и полиције.¹⁰⁴

Уз епископа, и игуман манастира Вратне, Филарет, јавно се залагао за активну националну политику на подручје Тимочке епархије.¹⁰⁵ Он је у *Веснику Српске цркве* негативно писао о сликарству Манастирице за које је сматрао да је из доба „кад су Власи комотно могли не само свог Св. Никодима у позитури влауштине намалати у Манастирици, него и по свим црквама, Крајинског и Црноречког округа, књиге свога језика натурити“.¹⁰⁶ И свештенство је прихватило правац епископовог рада зато што је Тимочка епархија „на тремећи трију туђих народности, које теже и делају супротно нашем духовном и националном јединству дакле супротно нашем опстанку“.¹⁰⁷

⁹⁸ АС–МПс–ц, г. 1886, 3212.

⁹⁹ Игуману Вратне, Филарету, на свештеничком збору у Нишу одузет је припремљен текст „о Власима“ и није му дозвољено да га прочита „из виших обзира“, у: П. Добољуб (игуман Филарет), *Српски озгарци из румунске историје*, Весник Српске цркве I, (Београд 1897), 7.

¹⁰⁰ Т. Р. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906.

¹⁰¹ АС–МПс–ц, г. 1885, 3205.

¹⁰² *Црквена управа православне српске цркве у Краљевини Србији*, Глас, црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900 годину, (Ниш 1899), 11.

¹⁰³ АС, П. О. К. 30/44.

¹⁰⁴ Д. Живоиновић, *Краљ Пећар I Карађорђевић 2*, Београд 1990, 130.

¹⁰⁵ О игуману Филарету: *Сјоменица Тимочке епархије 1834–1934*, 36.

¹⁰⁶ П. Добољуб (Игуман Филарет), *Српски озгарци из румунске историје*, 13.

¹⁰⁷ Беседа којом је јереј Лазар Р. Петровић поздравио епископа тимочког Господина Мелентија у цркви књажевачкој, приликом каноничне посете, Весник Српске цркве VI, (Београд 1896), 536.

Епископ Мелентије је у цркви у Михајловцу, приликом каноничне визитације 1892, наишао на иконостас на коме су се налазиле иконе на „туђем језику“ (влашком).¹⁰⁸ Током 1896, када је дошло до полемике са Ђорђеом Крстићем поводом распореда икона на иконостасу, епископ је у образложењу свог плана истакао да „не само икону Светог Симеона но и Светог Саве с лепим српским (подвучено) натписом треба ставити где год на другом за народ приступачнијем и уочљивијем месту. Ово због наших националних (подвучено) интереса јер имамо у виду народ и место у коме се Михајловачка црква налази“. Овај предлог био је и усвојен од представника Министарства просвете.¹⁰⁹ Епископ Мелентије је кориговао и нацрт за живопис цркве манастира Букова. Уз обиман национални програм, он се сложио са архимандритом Гаврилом да „позади над западним вратима, која су само прост улаз и нису део цркве... да (се) с једне стране цар Душан, а да се са друге стране кнез Михаило наслика али само без нимба“.¹¹⁰

Национални програм у зидном сликарству Тимочке епархије формулисан је у катедралној неготинској цркви, раду Стеве и Полексије Тодоровић. У простору наоса апсолутно доминирају композиције из српске историје. Највишу зону заузимају сцене из живота светог Саве.¹¹¹ На северној страни, у ширини другог свода, насликано је *Свети Сава одбија краљевске њочасћи*, а прима монашки чин чији је пандан, на јужној страни, *Свети Сава прима оца у манастир Хиландар*. У ширини трећег свода, на северној страни, *Свети Сава мири браћу*, а на јужној је *Свети Сава крунише краља Првовенчаног*. На северној страни, у ширини четвртог свода, насликана је композиција *Дечански добија вид*, а јужно *Кнез Лазар приволео се царству небесном*. У нижој зони, испод сваке композиције из циклуса светог Саве, налази се по једна фигура националног светитеља. На северном зиду су фигуре владара: *Стеван Првовенчани краљ Српски*, *Немања I*, *Краљ Дечански*, *Краљ Милутићин*, *Кнез Лазар* и *Цар Урош*. На јужном се налазе представе светитеља, српских црквених великодостојника: *Папирцијарх Српски Јоаникије II*, *Архиепископ Арсеније I*, *Архиепископ Српски Сава II*, *Архиепископ Српски Евстахије* и *Свети Прејодобна Анџелина* и *Параскева*.

Овај репертоар српских светитеља и композиција из националне историје изведен је у монументалним димензијама, а натписи су јасно истакнути. Намера наручиоца је сигурно била активно дејство на посетиоца коме је српска историја, приказана кроз националне светитеље и најзначајније догађаје, визуелно презентована и вербално истицана приликом беседа на богослужењима. „Ми, који смо имали у нашој историји и велике умове и чврсте карактере, као што су: Стеван Немања, Св. Сава, Краљ Милутићин, Цар Душан Силни, Кара-Ђорђе, Милош и

¹⁰⁸ АС–МПс–ц, г. 1900, Б–3256.

¹⁰⁹ АС–МПс–ц, г. 1900, Б–3256.

¹¹⁰ АС–МПс–ц, г. 1900, Б–3248.

¹¹¹ О значају светог Саве и његовог приказивања у српској националној идеологији XIX века: Н. Макуљевић, *Уметнички и национални идеји у XIX веку*, 102–106

Михаило Обреновићи, који су својим радом учинили те је Србија била моћна и виђена у Европи“.¹¹² Слика и реч заједно су деловали и служили формирању и одржавању националне свести.

Сликарски програм формулисан у неготинској цркви постао је узор другим црквама Тимочке епархије. У манастиру Букову зидне слике насликао је Милисав Марковић по предлошцима Стеве Тодоровића. И ту је национално доминантно у иконографском репертоару. У олтару, као пандан светом Василију Великом и светом Јовану Златоустом, насликани су свети Симеон и Сава. Главни национални програм је представљен у пронаосу и спољној припрати. У пронаосу, на јужном зиду, налазе се: *Свети Евстахије, Јоаникије Пајријарх Српски и Данило Архиепископ Српски*, а на северном зиду *Свети Стефан Првовенчани, Кнез Лазар и Стеван Високи Десиој Српски*. На источном зиду спољне приправе, северно од улаза у наос, насликан је *Свети Стеван Краљ Дечански*, а јужно *Цар Урош*. Изнад улаза, у медаљону, насликана је *Света мајка Анђелина*. На јужном зиду спољне приправе је *Свети краљ Милутиин*, а на северном *Свети Немања I*. На своду приправе насликан је свети Сава како мири браћу над гробом оца Немање.

По препоруци епископа Мелентија, да се у новосаграђеној цркви у Салашу изради живопис, црквена општина је склопила уговор са Милисавом Марковићем. Марковић је до 4. новембра 1904. уз иконостас насликао и зидне слике у наосу и поновио већ утврђени национални програм. На зидовима су насликани *Краљ Милутиин* и *Цар Урош* наспрам *Евстахија I пајријарха Српског* и *Јоаникија пајријарха Српског*.¹¹³ Национални програм је дошао у први план и у зидном сликарству цркве у Радужењу које је са иконостасом израдио, највероватније, Пашко Вучетић. Он је северно и јужно, на зиду иконостаса, насликао светог Саву и светог Арсенија, на западном зиду наоса краља Стевана Дечанског и краља Милутина. У горњој зони северне певнице светог Саву како мири браћу над Немањиним гробом, а у истој зони јужне певнице *Крунисање светог Стевана Првовенчаног*. У доњој зони северне певнице су фигуре краља Стефана Првовенчаног и краља Стефана Немање, у јужној цара Уроша и цара Лазара.

У спровођењу националне политике у Тимочној епархији истакао се и Раденко Анђелковић. Он је 1897. постављен за намесника среза кључког округа Крајинског. Како је срез „био неуређен“ епископ Мелентије је захтевао да се „све у ред доведе“. Тада је Раденко Анђелковић покупио „заостале неке влашке Антинимсе“ по кључком срезу. Зато је био изведен пред Духовни суд али није био кажњен. Следећи корак „предузимљиво“ намесника био је да се на иконостасима промене иконе. „По наређењу Господина Епископа, предузео сам, да се све влашке иконе избаце из српских цркава среза кључког“, као и да се иконостаси поправе и позлате. За овај рад он се договорио са црквеним туторима (старатељима) и са

¹¹² *Беседа на јројлас Краљевине, од Лазе Пејровића свештеника Књажевачког*, Весник Српске цркве VII, (Београд 1897), 653.

¹¹³ АС-МПс-ц, г. 1903, Б-3266.

фирмом *Вийомира Марковића и Павловића*, која је увозила и продавала црквена одела, иконе, књиге и друге богослужбене предмете, закључио је уговор. Овај уговор му није одобрио Духовни суд, већ је позвао Милисаву Марковића који је коначно и извео читав рад. Старе „влашке“ иконе су скидане и нове, рад Милисаву Марковића, намештене су у црквама Сипској, Кладушничкој, Грабовичкој, Великоврбичкој, Маловрбичкој, Утковачкој и Вајушкој. Милисав Марковић је укупно израдио:

1. 36 комада малих целивајућих икона у четвртастој облику.
2. 4 комада Распећа Христова са 8. комада њобочних икона у овалу.
3. 18 комада великих пресјолних икона у четвртастој (правоугаоној) облику
4. „Анђелковић је од Милисаву Марковића, за цркву у Кордову примио до 3. 12. 1899. четири пресјолне иконе, Распеће на врху иконостаса и две иконе до Распећа (Бојородица и Св. Јован), као и дванаест целивајућих икона.“¹¹⁴

Од доласка епископа Мелентија предузета је велика национална активност у Тимочкој епархији. Национални рад је постао, изгледа, доминантна делатност Цркве у тој области и као такав имао је снажног утицаја на развој црквеног сликарства те области. У Милисаву Марковићу сликару из Књажевца, чији је рад иконографски и стилски одговарао црквеним круговима епархије, пронађена је личност преко чијег рада се могла спроводити и национална политика. Изгледа да је то управо и био разлог што је Милисав Марковић постао најплоднији црквени сликар Краљевине Србије. Он је до 1904. само у Тимочкој епархији извео тридесет две сликане целине – иконостаса и зидних слика. У највишој зони, северно и јужно од Распећа Христовог, сваког изведеног иконостаса, он је постављао фигуре светог Саве и светог Симеона. У зависности од величине иконостаса они су представљани у медаљонима, у попрсју или у пуној висини фигуре.¹¹⁵

Националну делатност у цркви, што је изгледа у потпуности одговарало духу епохе и младој српској националној држави, спроводио је и наследник митрополита Михаила – Инокентије. Митрополит Инокентије наредио је осликавање прве зоне олтара Саборне цркве у Београду – најзначајније цркве краљевине. На лицитацији, коју је митрополит наредио 3. септембра 1899, посао је добио Настас Стефановић, који је уговорене обавезе одредио за 16. мај 1900, када је комисија примила рад.¹¹⁶ Он је насликао, уз рестаурацију Аврамовићевих икона у проскомидији, и низ од двадесет и једне фигуре. То су: *Света мајка Анђелина, Света мученица царица Милица, Света мученица царица Милева (Оливера), Свети кнез Лазар, Свети Урош, Свети Василије Велики, Свети Јован Златоуст, Свети Григорије Богослов, Свети архидијакон Андреја, Свети Кирило и Методије,*

¹¹⁴ АС–МПс–ц, г. 1900, Б–3255.

¹¹⁵ У. Рајчевић, *Сликарска породица Марковића из Књажевца*, 158.

¹¹⁶ Сликарство олтара Саборне цркве је било потребно што пре израдити – можда због венчања краља Александра: АС–МПс–ц, г. 1899, Б–3249.

*Свети Сава српски, Свети Симеон, Свети краљ Милутићин, Свети Јован Владимир, Свети Јоаникије њархијарх Српски, Свети Стефан Првовенчани, Свети Стефан Дечански, Света мученица Јелена (Лазара Бранковића), Света мученица Анастасија (Немањина), Света прейодобна царица Мара (Ђурђева).*¹¹⁷ Уз фигуре Света три јерарха, све остале су представе српских светитеља, међу којима се налазе, како је примећено, и неканонизоване, а сигниране као светитељке, Јелена, Мара, Оливера, Милица и Анастасија. Очигледно је да је крајем XIX века, чак и код митрополита Србије, национално било изразито наглашено. Увођење у најсветији простор храма, олтар, неканонизованих личности националне историје можда и симболично означава врхунац процеса увођења националног у Цркву, који се одвијао током XIX века. Тај процес је интензиван стицањем аутокефалности 1879. а после смрти митрополита Михаила, који је строго водио рачуна о канонском поретку,¹¹⁸ црква је често следила националне, државне и династичке захтеве.

Значајан национални рад спроводиле су српска држава и Црква у областима под османском влашћу. Посебно интензивна активност одвијала се на подручјима где су се сукобили српски интереси са бугарском Егзархијом.¹¹⁹ Током 1897. долази до формирања Српске Скопске митрополије са седиштем у храму Светог Спаса у Скопљу.¹²⁰ Српско-бугарски сукоби одвијали су се поводом Хиландара, храмова на подручју југа Србије, Косова и Метохије и Македоније. У овим догађајима значајно место заузимали су и православни храмови, чији су изглед, сликани програм и епархијска припадност могли да искажу и национални идентитет. То је условило и два основна вида активности – проучавање и борбу за заштиту старих црквених здања, која су представљала сведочанство српске прошлости на том простору, као и подизање и украшавање нових богослужбених места.

Једна од водећих државно-црквених активности у Краљевини Србији била је усмерена ка Хиландару. Хиландар је био најзначајнији српски манастир од веома великог угледа међу православним словенским становништвом у Османској империји. У Хиландару се осећало снажно деловање бугарске Егзархије, што је произвело бројне активности са тежњом да се у манастиру очува српски карактер. Манастиру је помагано финансијски, а обављају се и први рестауратоски

¹¹⁷ М. Коларић, *Непознато о познатом*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 15, (Нови Сад 1979), 397–398.

¹¹⁸ Митрополит Михаило је наредио пресликавање свог и потрета кнеза Милоша: Н. М. Трифуновић, *Споменица блаженоујокојетом Архиепископу Београдском и Митрополиту Српском Михаилу, њриком открића и освећења његовој надгробној споменика*, Београд 1902, 16–18.

¹¹⁹ О општим околностима српско-бугарског сукоба: М. Војводић, *Пушеви српске дипломатије*, Београд 1999, 90–106.

¹²⁰ Р. М. Грујић, *Скопска митрополија, историјски њрејед*, у: *Споменица српско-православној храма Свете Богородице у Скопљу*, 1835–1935, Скопље 1935, 251–252.

захвати.¹²¹ Попут Хиландара, било је актуелизовано и питање статуса и националног карактера манастира Дечана.¹²²

Српску јавност су узнемиравале и вести о пресликавању средњовековних портрета српских владара. Бранислав Нушић и Пера Тодоровић су обавестили српску јавност о „уништавању“ портрета цара Душана и и царице Јелене у Серу.¹²³

Значај формирања и присуства српских иконописаца на подручју Османске империје уочава Пера Тодоровић. Он, у оквиру предлога за српски национални рад на овом подручју, посебно издваја проблем српског иконописа: „У круг црквеног рада спада и иконарство. Ја сам то већ напомињао, како је Стара Србија преплављена грчким, руским па у новије доба чак и бугарским иконама. То треба пресећи. Тога ради основати у Светој Гори нашу иконарску школу и радионицу. То све дало би се извести полако, у тишини, без ларме и без обраћања ма коме за дозволу–ево како:

Ми имамо у Београду човека молера, истинскога уметника, који је то и делом посведочио. Сем сликања, он је специјално спремљен и у фотографији, дуго се тиме занимао и зна све начине модерна фотографисања. Бавио се практично и малањем храмова и прављењем икона и специјално је проучавао православно иконарство–дакле, за тај посао у сваком погледу врло спреман човек. Уз то зна добро грчки и вољан је да се лати овога посла – да навуче мантију, да оде у Свету Гору и да тамо у једном руском манастиру – има готов и манастир који хоће да га прими – да заседне и да почне израђивати иконе. Уз нашу припомоћ, он би почео поступно прибирати ученике око себе. Из овдашње наше цртачке школе ми би могли одабрати боље ђаке и слати их тамо да се у иконопису извезбају. Ти би људи доцније могли по целој Старој Србији (па и целом Балкану) вршити моловање цркава – (на дувару) и манастира. Радећи тако полако и опрезно, а уз нашу припомоћ, на Атосу би се поступно створила српска иконописна школа и радионица, у почетку с ручним штампаћим машинама, а после и савршеније.“¹²⁴

Ослобођењем делова Јужне Србије и Македоније и њиховим припајањем територији Краљевине Србији, после Првог балканског рата, дошло је и до проширивања српске црквене организације. На новоприпојеном подручју, на коме делују и грчка, бугарска и румунска црква, активира се национални рад српског свештенства, а сликарски програми се подвргавају строгој контроли. Протојереј округа Брегалничког, Сима Буквић, чувши да је у селу Бресу код Штипа подигнута нова црква и да се ради живопис, одлази да га погледа. Сликара је већ био извео иконе: *Свети Стефан Дечански, Свети Прохор Пчињски и Свети Јован*

¹²¹ Н. Макуљевић, *Однос Србије и Хиландара у XIX веку, студија из културне историје, у: Осам векова Хиландара, историја, духовни животи, књижевности, уметности и архиепископства*, Београд 2000, 148–151.

¹²² Д. Батаковић, *Дечанско ишћање*, Београд 1989.

¹²³ П. Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији – Успомене на краља Милана*, приред. Л. Перовић, Београд 1997, 57–58.

¹²⁴ П. Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији – Успомене на краља Милана*, 95.

Рилски. На празном месту на иконостасу Буквић је наредио да се наслика „Свети Сава Архиепископ и просветитељ Српски“. Поред олтару налазио се натпис, на бугарском, који је говорио када је зидан храм и чијом помоћи. Протојереј је наредио да се текст препише на српски језик.¹²⁵

Национални рад, који је водила српска црква током XIX века, имао је утицаја на развој црквеног сликарства и архитектуре. У областима које је требало укључити у живот Цркве и Државе, подстицана је градња и осликавање цркава по решењима која су се примењивала на подручју Краљевине Србије. Овим се визуелно означавала припадност црквеној и територијалној организацији Краљевине. Сликарство и архитектура, стилски изразито различити од наслеђа на новопритојеним територијама (првенствено Јужне Србије), јасно су о томе сведочили.

Сликарски програми, којима се од почетака формирања црквене организације на подручју Кнежевине, тада под јурисдикцијом Васељенског патријарха, уводе српски светитељи – прво свети Сава, говоре о тежњи за стицањем националне припадности и самосталности црквене организације. У годинама Краљевине Србије, са аутокефалном Црквом, национални програм се слободно развија и у функцији је активног националног рада који је Црква водила у областима источне и јужне Србије. Монументалне фигуре националних светитеља, са сценама из живота светог Саве и светог кнеза Лазара, илустровале су српску историју и предочавале је верницима. Национално је тако постало један од главних покретача за подизање цркава и важно усмерење при састављању сликарских програма.

¹²⁵ АС–МПс–ц, г. 1914, Б–3303.